

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2: ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Περιεχόμενα

Περίληψη

Σημειολογία, σημειωτική, κοινωνική σημειωτική
Κείμενο, ανάγνωση, επίπεδα καταδήλωσης και υποδήλωσης
Ανάλυση Κειμένου
Ανάλυση Περιεχομένου και Ανάλυση Λόγου
Ανάλυση Λόγου κατά Roland Barthes

Περίληψη

Η σημειωτική ερμηνεύει τα φαινόμενα και τα αντιμετωπίζει ως αντικείμενα πολλαπλών αναγνώσεων. Τα ονομάζει κείμενα, όρος που προσδιορίζει οτιδήποτε μπορεί να αποτελεί φορέα καταγραφής μηνυμάτων. Οι ερμηνείες ενός κειμένου μπορεί να είναι είναι φανερές, κοινές για την πλειοψηφία των αναγνωστών και υποκειμενικές, συγκεκριμένες. Η καταδήλωση και η υποδήλωση είναι οι όροι που χρησιμοποιούνται για να διαχωρίσουν αυτά τα δύο είδη, σχέσεις ή επίπεδα ανάγνωσης. Η κοινωνική σημειωτική είναι προσέγγιση της σημειωτικής στην οποία η ερμηνεία θεωρείται να επηρεάζεται από κυρίως περιβαλλοντικούς παράγοντες.

Ανάλυση κειμένου ονομάζεται το είδος των ερμηνευτικών τεχνικών που εφαρμόζεται στα κείμενα. Χωρίζεται σε ποσοτικές τεχνικές που ονομάζονται *Αναλύσεις Περιεχομένου* και ποιοτικές τεχνικές που ονομάζονται *Αναλύσεις Λόγου*. Πολλές τεχνικές κειμένου είναι όμως μεικτές. Οι αναλύσεις κειμένου αποτελούνται γενικά από 5 ή 6 στάδια που περιλαμβάνουν την συγκέντρωση του υλικού, τον διαχωρισμό του σε ομάδες νοηματικής συνάφειας, την ανάπτυξη του υλικού μέσω συνειρμών (στις ποιοτικές προσεγγίσεις ανάλυσης Λόγου μόνο) και την ιεράρχηση των ομάδων βάσει σπουδαιότητας. Η Ανάλυση Λόγου του Barthes εφαρμόζεται σε αφηγήματα. Ως αφήγημα ορίζεται ένα σύνολο προτάσεων με συνάφεια και εσωτερική δομή το οποίο παρουσιάζει στοιχεία πλοκής. Η τεχνική του Barthes στηρίζεται στο διαχωρισμό των επιπέδων καταδήλωσης και υποδήλωσης και δομείται σε οριζόντιο και κατακόρυφο επίπεδο.

Σημειολογία, σημειωτική, κοινωνική σημειωτική

Η σημειωτική (ή *σημειολογία*, όπως αρχικά ονομάστηκε από τον θεμελιωτή της Ferdinand de Saussure) (1857-1913), είναι «*επιστήμη ή μέθοδος ερμηνείας των φαινομένων*». Εμφανίζεται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στην αρχή στο πλαίσιο της γλωσσολογίας και της λογοτεχνίας. Στην δεκαετία του '60 ως συνέπεια της διάδοσης του έργου *Μυθολογίες* (1957) του R. Barthes εισάγεται ως θεωρητική προσέγγιση των επικοινωνιακών μέσων και καθίσταται εργαλείο ανάλυσης με ευρεία χρήση σε πολλά επιστημονικά αντικείμενα (Chandler D. , 1992). Η σημειωτική δεν σκοπεύει να εξηγήσει ή να τεκμηριώσει τα φαινόμενα. Λειτουργία της είναι να διερευνήσει τον τρόπο που αυτά ερμηνεύονται από τα άτομα μέσα στην κοινωνία, (είναι λοιπόν ανθρωπιστική και κοινωνική), «*επιστήμη που μελετά τη ζωή των σημείων μέσα στην κοινωνική ζωή*» (Saussure, 1916, σ. 45). Για την ερμηνεία των φαινομένων η σημειωτική βασίζεται στους τρόπους εκδήλωσής τους (στα σημάδια τους) που ονομάζει *σημεία*. Ένας κεραυνός, η συννεφιά, η βροχή, είναι σημεία καιρού, οι λέξεις είναι σημεία των αντικειμένων που αντιπροσωπεύουν, οι φωτογραφίες

είναι σημεία των παραστάσεων που αποτυπώνουν, κ.ο.κ. Τα σημεία εκδηλώνονται πάντα σε κάποιο σύστημα (ή μέσο) αναπαράστασης, το οποίο διέπεται από ειδικούς νόμους που ονομάζονται *συμβάσεις*. Βασικό σύστημα αναπαράστασης, από το οποίο εκκινεί η προσέγγιση της σημειωτικής είναι η γλώσσα. Η σημασία κάθε λέξης στο γλωσσικό σύστημα υποτάσσεται στα χαρακτηριστικά του συστήματος, ερμηνεύεται δε η λέξη από τη θέση της στη δομή του συστήματος και σε σχέση με άλλες λέξεις στο περιβάλλον της και όχι μόνο από κάποια εγγενή χαρακτηριστικά της. Το ίδιο ισχύει σύμφωνα με την σημειωτική για κάθε σύστημα αναπαράστασης πέρα από τη γλώσσα (Saussure, 1916, σσ. 45-7). Η σημειωτική χωρίζεται σε τρεις κλάδους (C. W. Morris, 1938: 6-7, όπως αναφέρεται από τον Chandler, 1992): α) σημαντική (semantics), η σημασία των σημείων, β) συντακτική (syntactic ή syntax), οι δομικές σχέσεις μεταξύ σημείων και γ) πραγματιστική (pragmatics), οι τρόποι ερμηνείας και χρήσης των σημείων.

Η *κοινωνική σημειωτική* είναι η προσέγγιση της σημειωτικής που διερευνά την παραγωγή νοήματος ως κοινωνική πρακτική (Saussure, 1916). Έχει εφαρμοστεί στην ανάλυση της οπτικής και *πολυτροπικής* (multimedia) επικοινωνίας και αποτελεί σήμερα μια από τις σημαντικότερες πηγές θεωρίας στα πεδία αυτά (Kress & Leeuwen, 2012). Στην κοινωνική σημειωτική για την μελέτη των σημείων χρησιμοποιείται ο όρος *σημειωτικός πόρος* (*semiotic resource*) που προέρχεται από τον βρετανό γλωσσολόγο M.A.K. Halliday, υποστηρικτή της προσέγγισης της κοινωνικής σημειωτικής. Ο σημειωτικός πόρος είναι το μέσο για να επιτευχθεί η *σημείωση*. Σημείωση είναι η «διαδικασία μέσω της οποίας ένας πολιτισμός παράγει σημεία και/ή προσδίδει νόημα στα σημεία» (C.S. Peirce & U. Eco στο Chandler, 1992). Ο σημειωτικός πόρος διαφοροποιείται από το *σημείο* που ορίζεται από τον Saussure που το καθιέρωσε ως «ένωση ενός σημαίνοντος (μορφής) και ενός σημασιόμορφου (νοήματος)»: Ο σημειωτικός πόρος δεν συνοδεύεται από προδεδωμένες βεβαιότητες και στατικές σημασίες, αλλά από ρέουσες σημασιοδοτήσεις που επηρεάζονται από παράγοντες χρηστικών, χωρικών, πολιτισμικών κ.ά. και εξαρτούνται πάντα από το περιβάλλον στο οποίο ευρίσκεται. Η κοινωνική σημειωτική μελετά τις *σημειωτικές δυνατότητες* των σημειωτικών πόρων, τις οποίες ονομάζει *σημειωτικές παροχές* (Gibson, 1979)¹ ή *δυναμικά νοήματα* (Halliday). Είναι οι δυνατότητες χρήσης που προσφέρουν οι πόροι για επικοινωνία με άμεση αναφορά στο περιβάλλον που ευρίσκονται και ανάλογα α) με την συμβατική χρήση τους, ή β) με τις διευρυμένες χρήσεις που προκύπτουν από τις αντιληπτές ιδιότητές τους (Kress & Leeuwen, 2012, σσ. 17-20). Για λόγους απλότητας στη διατριβή θα χρησιμοποιώ τον όρο σημείο με την έννοια του σημειωτικού πόρου της κοινωνικής σημειωτικής.

Η σημειωτική προσέγγιση είναι ενδιαφέρουσα γιατί έχει ευρεία εφαρμογή σε αντικείμενα που αποτελούν πολύπλοκα συστήματα και εμπεριέχουν συνδυασμούς πολλών αλληλεπιδρώντων παραγόντων. Ένα εικαστικό δημιούργημα, για παράδειγμα, αποτελεί ένα πολύπλοκο σύστημα, στο οποίο διάφορα χρώματα και διάφορα σχήματα αλληλεπιδρούν ποικιλοτρόπως. Θα ήταν ανέφικτη η προσπάθεια ερμηνείας αν κάθε ένα στοιχείο του εικαστικού δημιουργήματος ερμηνευόταν ανεξάρτητα από τα άλλα στοιχεία. Η σημειωτική χρησιμοποιεί ταξινόμηση, κατάταξη και συστηματοποίηση για να ανταπεξέλθει στο 'χάος' των αλληλεπιδράσεων και καταλήγει σε πιθανές ερμηνείες. Αυτό όμως που δεν μπορεί να κάνει είναι να αποδείξει την οντολογική βαρύτητα της ερμηνείας. Δεν μπορεί δηλαδή να παρέχει αποδείξεις για το αν μια ερμηνεία αληθεύει ή όχι. Η

¹ Η έννοια του *σημειωτικού πόρου* συνδέεται με το *σημειωτικό δυναμικό* και την *σημειωτική παροχή* που προέρχεται από την εργασία του ψυχολόγου Gibson που εισήγαγε την οικολογική προσέγγιση. Σύμφωνα με τον Gibson παροχές ονομάζονται «οι δυναμικές χρήσεις ενός δεδομένου αντικειμένου που πηγάζουν από τις αντιληπτές ιδιότητές του. Επομένως, τα νοήματα που συναντάμε στον κόσμο μας είναι τόσο αντικειμενικά όσο και υποκειμενικά, μια ιδέα η οποία συνάδει με τον όρο "δυναμικό μήνυμα" που εμφανίζεται επίσης στη δουλειά του Halliday για τη γλώσσα. Η διαφορά μεταξύ των δύο εννοιών έγκειται στο γεγονός ότι, ενώ ο όρος "δυναμικό νόημα" εστιάζει σε νοήματα που είναι ήδη γνωστά στην κοινωνία, ο όρος "παροχή" επικεντρώνεται σε νοήματα που δεν έχουν ακόμα αναγνωρισθεί, αλλά αναμένεται να αποκαλυφθούν» (Kress & Leeuwen, 2012, σ. 19)

σημειωτική χρησιμοποιείται στην *ανάλυση κειμένων* –(με την έννοια του *φορέα μηνυμάτων* το κείμενο όπως θα εξηγήσω παρακάτω). Κείμενα ευρίσκονται διάφορα περιβάλλοντα, όπως στην αρχιτεκτονική, πολεοδομία, εικαστικά, όπου χρησιμοποιούν οπτικές αναπαραστάσεις που ενδείκνυνται να προσεγγιστούν σημειωτικά.

Η κοινωνική σημειωτική ειδικότερα επιλέγεται εδώ λόγω της έμφασης που αποδίδει στο περιβάλλον των σημείων. Το περιβάλλον προσδιορίζει το ειδικό σύστημα κωδίκων ή συμβάσεων μέσω των οποίων το άτομο προσεγγίζει ένα κείμενο. Σε αντίθεση με άλλες σημειωτικές προσεγγίσεις που εστιάζουν, π.χ. στη δομή του κειμένου, στο μέσο αναπαράστασης, κ.ά., η κοινωνική σημειωτική θεωρεί βασικό παράγοντα ερμηνείας τη θέση του δέκτη ως προς το μήνυμα που εξαρτάται από το περιβάλλον στο οποίο βρίσκονται και οι δύο. Τα περιβάλλοντα της αρχιτεκτονικής, της πολεοδομίας, της τέχνης που εξετάζονται εδώ είναι πολύ ιδιαίτερα. Η υποτίμηση της σημαντικότητας του ρόλου των κωδίκων που επιβάλουν στην ερμηνεία των κειμένων που παράγονται τα συγκεκριμένα περιβάλλοντα, θα μπορούσε να οδηγήσει σε λανθασμένες ερμηνείες.

Κείμενο, ανάγνωση, επίπεδα καταδήλωσης και υποδήλωσης

Ως *κείμενο* προσδιορίζεται το κάθε *πολιτιστικό φαινόμενο* (υλικό, άυλο, απλό, σύνθετο, εκδήλωση, αντικείμενο, το οτιδήποτε μπορεί να αποτελεί φορέα καταγραφής μηνυμάτων). Με όρους σημειωτικής, «*κείμενο είναι μια συλλογή σημείων (όπως λέξεις, εικόνες, ήχοι ή/και χειρονομίες) δημιουργημένες (και ερμηνευόμενες) σύμφωνα με τις συμβάσεις που συνδέονται με ένα *genre*² (γένος) και με ένα ειδικό μέσο επικοινωνίας [ρομιλία, γραφή, έντυπο, αλλά και αισθητηριακοί δίαυλοι, όπως οπτικό, ηχητικό, απτικό, κ.ά.]*» (Noth, 1995: 175] στο (Chandler D., 1992). Αυτός ο ορισμός θα χρησιμοποιείται στο εξής. Η πράξη (και έννοια) της ανάγνωσης (κειμένου) προσδιορίζει την ερμηνεία του από το άτομο. Τα τελευταία χρόνια γίνεται λόγος για πολιτιστικά *κείμενα* αντί για πολιτιστικά *αντικείμενα*. Ο όρος εφαρμόζεται σε αντικείμενα τόσο διαφορετικά μεταξύ τους, όπως η σύγχρονη μουσική, μια όπερα, ένα οικογενειακό δείπνο, οι ειδήσεις στο ραδιόφωνο κ.ά. Η λέξη *κείμενο* περιλαμβάνει την όραση, την αφή, την ακοή, ή συνδυασμούς των παραπάνω, την καταγεγραμμένη τυπικά αλλά και άτυπα πληροφορία. Ο τρόπος που ντύνονται οι άνθρωποι, το πώς και τι μαγειρεύουν και τρώνε, ο τρόπος που κινούνται σε μια πόλη, κ.ά. μπορούν να διαβαστούν σαν πολιτισμικά κείμενα, χωρίς να υπάρχει καν η πρόθεση να επικοινωνηθεί ένα νόημα. Η μελέτη, διερεύνηση, εξερεύνηση, κατάτμηση, κ.ά. έννοιες που χρησίμευαν ως προσδιορισμοί εργαλείων ανάλυσης των πολιτισμικών αντικειμένων έχουν αντικατασταθεί από τον γενικό όρο 'ανάγνωση πολιτισμικών κειμένων'. Ο όρος περιγράφει την νέα προσέγγιση μεταχείρισης ενός άπειρου αριθμού κοινωνικών και πολιτιστικών δημιουργημάτων σαν να είναι κείμενα προς ανάγνωση και υποδηλώνει την χρήση γλωσσολογικών και σημειωτικών εργαλείων. Τα εργαλεία αναζητούν να ανασύρουν την πλήρη πολυπλοκότητα των νοημάτων του κειμένου, λαμβάνοντας υπόψη το φανερό και το λανθάνον περιεχόμενο, την καταδήλωση και την υποδήλωση, την διακειμενικότητα και λοιπές γλωσσολογικές λειτουργίες του κειμένου. Οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται είναι πολλές και κυμαίνονται μεταξύ ποσοτικών –που ονομάζονται *Αναλύσεις Περιεχομένου* (Content Analysis) και ποιοτικών που ονομάζονται *Αναλύσεις Λόγου* (Discourse Analysis). Όπως θα εξηγηθεί παρακάτω, οι πρώτες είναι προγενέστερες και οι δεύτερες πιο σύγχρονες και σχετίζονται περισσότερο με την σημειωτική.

Η καταδήλωση είναι η 'στενή', άμεση, φανερή, εύλογη και υποκείμενη σε κοινώς αποδεκτές συμβάσεις ανάγνωση ενός κειμένου. Η υποδήλωση είναι

² Είναι όρος που ετυμολογικά προέρχεται από το ελληνικό γένος, χρησιμοποιείται αρχικά για την κατηγοριοποίηση λογοτεχνικών κειμένων της αρχαιοελληνικής γραμματείας (όπως τραγωδία, κωμωδία, ποίηση, πρόζα, κ.ά.). Αργότερα γενικεύεται η χρήση του στη σημειωτική και ο όρος *genre* αναφέρεται πλέον σε κατηγορία κειμένων (με την ευρεία έννοια) με ίδια ή παρόμοια στιλιστικά χαρακτηριστικά. Χρησιμοποιείται ευρέως στην τέχνη, στην ζωγραφική και τη μουσική.

η 'ευρεία', υποθετική, υποκείμενη σε προσωπικές, κοινωνικές, πολιτισμικές, ιδεολογικές κ.ά. διαφοροποιήσεις και συνειρμούς ανάγνωση του κειμένου. Στο εξής θα αναφέρονται ως *επίπεδα σημασίας* –και στη συνέχεια θα γίνει σχετική αναφορά στην περιγραφή της οριζόντιας και κατακόρυφης δομής της *Ανάλυσης Λόγου* –που είναι τεχνική ανάλυσης κειμένου κατά Barthes (Barthes, 1977).

Για τους σημειωτιστές τόσο η καταδήλωση όσο και η υποδήλωση είναι το αποτέλεσμα της ύπαρξης κωδίκων στην επικοινωνία, παρόμοια με την γλώσσα³. Οι κώδικες είναι συστήματα κρυπτογράφησης μηνυμάτων και υπάρχουν σε κάθε επικοινωνία. Οι κώδικες αφορούν το κείμενο που αναγιγνώσκεται, αλλά και τον αναγνώστη του. Οι στρουκτουραλιστές επισημαίνουν την αυθαιρεσία της ερμηνείας, οι κοινωνικοί σημειωτιστές υποστηρίζουν ότι οι σημασίες είναι ποικίλες, διυποκειμενικές και εξαρτώνται από περιβαλλοντικούς παράγοντες, όπως ο πολιτισμός, η ιστορία και η κοινωνία και ατομικά χαρακτηριστικά, όπως τάξη, ηλικία, φύλο, εθνικότητα, ενώ υπάρχει και η άποψη ότι δεν υφίσταται διαχωρισμός μεταξύ των δύο, στην βάση ότι κατανόηση και ερμηνεία είναι αλληλένδετες (Mick & Politi, 1989: 85, όπως αναφέρεται από τον Chandler, 1992). Στη βάση του ότι δεν υπάρχει διαχωρισμός, τοποθετείται ο παρακάτω ορισμός, ο οποίος αντιμετωπίζει την καταδήλωση ως υποσύνολο της υποδήλωσης: ως κυρίαρχη, πρώτιστα αναγνωρίσιμη, «σταθερότερη και εμφανώς επαληθεύσιμη από τις υποδηλώσεις», όπου υποδήλωση σημαίνει «το σύνολο των δυνατών σημασιών» (Thwaites et al., 1994: 57-8, όπως αναφέρεται 85 όπως αναφέρεται από τον Chandler, 1992).

Η πολλαπλότητα των σημασιών περιγράφεται με όρους, όπως *τάξεις σημασιοδότησης*, ή *επίπεδα σημασίας* –ορολογία που χρησιμοποιεί ο Barthes που υιοθετεί από τον Louis Hjelmslev. Τα επίπεδα –ή τάξεις– έχουν αυξανόμενο εύρος και ενσωματώνουν περισσότερους παράγοντες. Σε αυτή τη θεώρηση το πρώτο επίπεδο αντιστοιχεί στην καταδήλωση, στην οποία ένα σημείο αποτελείται από ένα σημαίνον και ένα σημαίνόμενο. Το δεύτερο επίπεδο αντιστοιχεί την υποδήλωση, στην οποία το καταδηλωτικό σημείο χρησιμοποιείται ως σημαίνον και του επισυνάπτεται ένα πρόσθετο σημαίνόμενο (Chandler D. , 1992). Αυτή η διαδικασία μπορεί να συνεχιστεί σε τρίτο, τέταρτο, κ.λπ. επίπεδο, σε σειρά υποδηλώσεων, και να εμπλέκεται ακόμη περισσότερο σε μια φρακταλική δομή που γεννά ολοένα και πιο περίπλοκες και ευρείες σημασίες. Η διαδικασία έχει χαρακτήρα αναπτυξιακό –με την έννοια ότι σταδιακά “κτίζονται” οικοδομήματα σημασιών. Συσχετίζεται επίσης το υποδηλωτικό οικοδόμημα με την συνειρμική λειτουργία του νου που περιγράφει η ψυχολογία και η ψυχανάλυση, μέσω της οποίας κτίζεται η αντίληψη. Να σημειωθεί ότι τα επίπεδα σημασίας δεν είναι απόλυτα, αλλά εξαρτώνται και από τις προδιαγραφές μιας ανάγνωσης. Έτσι το εύρος σημασιών του επιπέδου καταδήλωσης μπορεί σε μια ανάγνωση να είναι πολύ περιορισμένο –π.χ. σε ένα τεχνικό, πληροφοριακό κείμενο– και εκτεταμένο σε ένα κείμενο με πιο ευρεία χρήση. Όσον αφορά το είδος των σημασιών, το επίπεδο καταδήλωσης θεωρείται κυρίως αναπαραστατικό, αυτοδύναμο και συγκεκριμένο, το επίπεδο υποδήλωσης ενσωματώνει αξίες που αφορούν όμως το συγκεκριμένο σημείο και σε πιο υψηλά επίπεδα υπεισέρχονται περισσότερο υποκείμενες σε περιβαλλοντικούς παράγοντες ρευστές έννοιες, που αγγίζουν την ιδεολογία. Καθώς ανεβαίνουμε επίπεδα υποδήλωσης, το σημείο γίνεται αντικείμενο ολοένα και περισσότερο αφαιρετικής ανάγνωσης (Chandler, 1992).

Η υποδήλωση λειτουργεί στην κατασκευή ιδεολογιών. Ο Hall γράφει ότι στα υψηλότερα επίπεδα υποδήλωσης «τα σημεία φαίνεται να αποκτούν την πλήρη ιδεολογική τους αξία [...] διότι εδώ οι “σημασίες” δεν είναι εμφανώς σταθερές σε φυσική αντίληψη (δηλαδή δεν έχουν εντελώς πολιτογραφηθεί) και η ρευστότητα της σημασίας και των συσχετίσεών

³ Εκτός από τους όρους *καταδήλωση* και *υποδήλωση* χρησιμοποιούνται και άλλοι όροι, όπως δήλωση και συμπαραδήλωση, συνδύλωση. Η αιτιολόγηση της επιλογής του κάθε όρου είναι αντικείμενο πολύπλευρης πραγμάτευσης. Στο εξής χρησιμοποιούνται οι όροι *καταδήλωση* και *υποδήλωση* ως αντιπροσωπευτικοί των δύο βασικών επιπέδων.

τους μπορεί πληρέστερα να αξιοποιηθεί και να μεταβληθεί. [...] Στο επίπεδο αυτό μπορούμε να δούμε πιο καθαρά την ενεργό επέμβαση των ιδεολογιών μέσα και πάνω στην επικοινωνία» (Stuart Hall, 1980: 132-3, όπως αναφέρεται 85 όπως αναφέρεται από τον Chandler, 1992). Ο Barthes παρόμοια υποστηρίζει ότι τα επίπεδα καταδήλωσης και υποδήλωσης συνεργάζονται στην παραγωγή του *Μύθου*, δηλαδή της ιδεολογίας και της κουλτούρας σε μια *σημασιοδότηση τρίτης τάξης*. Ο μύθος συμβάλει έπειτα στην οργάνωση κοινών τρόπων αντίληψης των πραγμάτων, στην διυποκειμενικότητα, στην ομαλή ένταξη ιδεών: «Οι μύθοι υπηρετούν την ιδεολογική λειτουργία της πολιτογράφησης –“να κάνουν το πολιτιστικό φυσικό”, όπως το θέτει ο John Fiske (O’Sullivan et al. 1994: 73) –με άλλα λόγια, να κάνουν τις κοινές πολιτιστικές και ιστορικές αξίες, στάσεις και πιστεύω να μοιάζουν “φυσικά”, “κανονικά”, “προφανή”, “κοινής λογικής” και ακόμη “αληθινά” (Chandler, Semiotics for Beginners e-book, 1992).

Ανάλυση κειμένου

Ανάλυση κειμένου ονομάζεται κάθε επιστημονική τεχνική που στοχεύει στην ανίχνευση μηνυμάτων στην καταγεγραμμένη επικοινωνία μέσα από την επεξεργασία και ερμηνεία ενός κειμένου. Σύμφωνα με τον Holsti, ανάλυση κειμένου καλείται «*οποιαδήποτε τεχνική για την παραγωγή συμπερασμάτων από την αντικειμενική, συστηματική διερεύνηση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών των μηνυμάτων*» (Holsti, 1969), κατά τον Neuendorf «*η ανάλυση κειμένου είναι μια ποσοτική, συνοπτική τεχνική ανάλυσης μηνυμάτων που στηρίζεται στην επιστημονική μέθοδο (συμπεριλαμβάνει προσοχή στην αντικειμενικότητα, δι-υποκειμενικότητα, a priori σχεδιασμό, αξιοπιστία, εγκυρότητα, δυνατότητα γενίκευσης, αντιγραφής και ελέγχου υπόθεσης) και δεν περιορίζεται στον τύπο των μεταβλητών που μετρούνται ή στο πλαίσιο συνάφειας στο οποίο δημιουργούνται ή παρουσιάζονται τα μηνύματα*» (Neuendorf, 2002). Οι μέθοδοι ανάλυσης κειμένου στοχεύουν στη γνώση των τρόπων με τους οποίους η ομιλία και τα κείμενα συνεισφέρουν στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή κοινωνικών νοημάτων και μορφών γνώσης (Χαιρετάκης, 2008). Συστηματικές⁵ τεχνικές ανάλυσης κειμένου δημιουργούνται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα για την επιστήμη της επικοινωνίας από τους Paul F. Lazarsfeld και Harold D. Lasswell. Αρχικά εμφανίζεται η ποσοτικής φύσης *Ανάλυση Περιεχομένου* και μετά τη δεκαετία του 60, έπειτα από αρνητική κριτική που δέχεται, η μέθοδος εμπλουτίζεται με ποιοτικά χαρακτηριστικά. Ο P. Mayring αναπτύσσει τότε την *Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου* μια μέθοδο που, όπως υποστηρίζει, είναι ελεγχόμενη στη βάση της ποσοτικής ανάλυσης που όμως αποφεύγει την απόλυτη ποσοτικοποίηση⁶ (Mayring, 2000). Από την δεκαετία του

⁴ Ο Neuendorf αναφέρεται ειδικότερα στην ‘ποσοτική ανάλυση περιεχομένου’ ως μέθοδο ανάλυσης κειμένου.

⁵ Η ανάλυση κειμένου δεν είναι τεχνητή, αλλά φυσική μέθοδος με μεγάλη προϊστορία που φτάνει μέχρι την αρχαιότητα. Οπότε δεν γίνεται λόγος για ανακάλυψη, αλλά για συστηματοποίηση της μεθόδου. Όπως περιγράφει ο Μαρτινίδης, «*Δεν νομίζω να αποτελεί ιδιαίτερη ασέβεια ή ελαφρότητα το να χρησιμοποιήσουμε, έτσι αδρομερώς και χωρίς αυστηρή ακριβολογία, τον τεχνικό όρο μιας διανοητικής τακτικής που και πανάρχαια είναι και εξαιρετικά γενικευμένη, μια που περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά όλοι οι άνθρωποι προβαίνουν συχνά, στην καθημερινή τους ζωή, σε ‘αναλύσεις περιεχομένου’.* Κάθε φορά που προσπαθεί κάποιος να εξηγήσει σε άλλους τι το συναρπαστικό βρήκε σε μια ταινία, γιατί ενθουσιάστηκε από ένα βιβλίο, πώς κατάφερε να παρακολουθήσει μια τηλεοπτική συζήτηση μέχρι το τέλος, κ.ο.κ., επιχειρεί, ουσιαστικά, μιαν ‘ανάλυση περιεχομένου’.

[...] Παλιά, λοιπόν, δουλειά, όσο και τρέχουσα, η ‘ανάλυση περιεχομένου’ έγινε, όπως πολλά ακόμη πράγματα μέσα στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, δουλειά ειδικών αυστηρά προσδιορισμένη. Η ιδέα είναι πως μετατρέπεται έτσι η διαισθητική προσέγγιση, η μεθοδολογική χαλαρότητα και η αυθαίρετη κρίση του κάθε μοναχικού ερευνητή, σε επακριβώς οργανωμένη μέθοδο, εφαρμοζόμενη κατά φάσεις και ικανή να επαναληφθεί από κάθε ενήμερο γνώστη, για να δώσει ερμηνείες όσο γίνεται πιο φερέγγυες και, κυρίως, πιο ‘οριστικές’» (Μαρτινίδης, 1990).

⁶ Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου (Mayring, 2000) διαφέρει από τις παραδοσιακές ποσοτικές τεχνικές σε δύο σημεία που συνοπτικά αφορούν την εισαγωγή στη μέθοδο βρόχων ανάδρασης

’60 εμφανίζονται πλέον μαζί με τις ποσοτικές, μεικτές και καθαρά ποιοτικές τεχνικές ανάλυσης κειμένου⁷. Πριν την ανάπτυξη της σημειωτικής και με αναφορά στην στενή και κοινή έννοια του *λογοτεχνικού κειμένου*, η ανάλυση περιγράφεται ως ρητορική, ερμηνευτική, φιλολογική κριτική, διαλογική ανάλυση, ανάλυση περιεχομένου⁸. Η τελευταία εκφράζει την ποσοτική προσέγγιση και τοποθετείται στον αντίποδα των υπολοίπων αναλύσεων. Με την ανάπτυξη της σημειωτικής οι μέθοδοι ανάλυσης κειμένου διαδίδονται και γίνονται ερευνητικά εργαλεία με ευρεία εφαρμογή σε πολλά επιστημονικά πεδία και με πολλές παραλλαγές, όπως κοινωνιολογία, ψυχολογία, Μ.Μ.Ε. και επικοινωνία, ιστορία, πολιτική, κοινωνική πολιτική, πολιτισμικές σπουδές, κοινωνιο-γλωσσολογία, νομική, εκπαίδευση, οργάνωση και διοίκηση, τέχνες, κ.ά. (Mayring, 2000). Ο πολύ γενικός ορισμός «ένα σύνολο τεχνικών που χρησιμοποιούνται από τις ανθρωπιστικές επιστήμες για την αξιοποίηση των δεδομένων τους» (Unrug, 1974) αντανακλά την ευρύτητα εφαρμογής των συγκεκριμένων τεχνικών.

Αν και η Ανάλυση Κειμένου προσδιορίζει πληθώρα τεχνικών (ποσοτικών –*Περιεχομένου*, και ποιοτικών –*Λόγου*) και συνδυάζει προσωπικά και τυπικά μεθοδολογικά εργαλεία, γενικά μπορεί να περιγραφεί ως αποτελούμενη από τα παρακάτω έξι στάδια (πέντε για τις ποσοτικές τεχνικές):

(feedback loops): 1) Αλληλεπίδραση ερευνητικών ερωτημάτων και κωδίκων: η κωδικοποίηση δεν είναι αυθαίρετη, αλλά προκύπτει από τα ερευνητικά ερωτήματα με διαφανή και αιτιολογημένο τρόπο. Η κωδικοποίηση κατά τη διάρκεια της ανάλυσης ενδέχεται να αλλάξει, λαμβάνοντας υπόψη τα προκύπτοντα από την ανάλυση δεδομένα. 2) Πλήρης και εξαντλητική περιγραφή των κατηγοριών: για κάθε κατηγορία δίδονται ορισμοί, παραδείγματα και κανόνες κωδικοποίησης, έτσι ώστε να είναι πλήρως αιτιολογημένη η κατάταξη ενός στοιχείου σε μια κατηγορία. Οι λόγοι ένταξης ενός στοιχείου σε κάποια κατηγορία σημειώνονται, έτσι ώστε να είναι δυνατή η αξιολόγηση και η διόρθωση κατά τη διάρκεια της ανάλυσης. Με τους τρόπους αυτούς εισάγονται ποιοτικά χαρακτηριστικά στην τεχνική.

⁷ Η Carley αναφέρει τις παρακάτω τεχνικές ανάλυσης κειμένου: computational hermeneutics (Mallery 1985, Mallery and Duffy 1986), concordance analysis (Young, Stevenson, Nicol, Gilmore), content analysis (Weber 1984, Neuman 1989), concersational analysis (Sacks 1972), discourse analysis (Stubbs 1983, Polanyi 1985, Sozer 1985), linguistic content analysis (Lindkvist 1981, Hutchins 1982, Roberts 1989), semantic grammars (Franzosi 1990), protocol analysis (Ericsson & Simon 1984), procedural task analysis (VanLehn & Garlick 1987), proximity analysis (Danowski 1980, 1982, 1988, Van Meter & Mounier 1989), story processing (Lehnert & Vine 1987, Mandler 1984, Dyer 1983). (Carley, 1993) Οι παραλλαγές των τεχνικών ανάλυσης κειμένου είναι πάρα πολλές και οι όροι προσπαθούν συχνά να περιγράψουν προσεγγίσεις που αλληλο-καλύπτονται.

⁸⁸ Οι Frey, Botan & Kreps προτείνουν τέσσερα είδη ανάλυσης κειμένου: Η *Ρητορική Κριτική* είναι μια συστηματική τεχνική για την περιγραφή, ανάλυση, ερμηνεία και αξιολόγηση της πειστικότητας των μηνυμάτων που είναι ενσωματωμένα στα κείμενα. Αποτελείται από τις εξής τέσσερις φάσεις: 1) επιλογή του κειμένου που πρόκειται να αναλυθεί, 2) επιλογή του συγκεκριμένου τύπου (τεχνικής) ρητορικής κριτικής, 3) ανάλυση του κειμένου με βάση τη μέθοδο, 4) συγγραφή κριτικού δοκιμίου με βάση τα αποτελέσματα. Η *Ανάλυση Αλληλεπίδρασης* εξετάζει το πώς αλληλεπιδρούν μεταξύ τους τα μέρη μιας επικοινωνίας (π.χ. ο συγγραφέας, το κείμενο, ο αναγνώστης). Η Μελέτη Επίδοσης είναι η διαδικασία της διαλογικής ενασχόλησης με την αισθητική επικοινωνία –τον τρόπο που επικοινωνείται το αισθητικό μήνυμα, στο χώρο της παράστασης (performance). Τέλος η Ανάλυση Περιεχομένου χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει, απαριθμήσει και αναλύσει εμφανίσεις συγκεκριμένων μηνυμάτων και χαρακτηριστικών μηνυμάτων που είναι ενσωματωμένα σε κείμενα. Υπάρχουν ποσοτικές, ποιοτικές και μικτές τεχνικές. Οι πρώτες χρησιμοποιούνται κυρίως για να απαντηθούν ερευνητικά ερωτήματα και να ελεγχθούν υποθέσεις, ενώ οι δεύτερες ενδιαφέρουν περισσότερο για το νόημα των μηνυμάτων στα κείμενα. Εφαρμόζονται συνήθως σε ήδη υπάρχοντα κείμενα. Η ‘μονάδα ανάλυσης’ (analysis unit) είναι σημαντικό στοιχείο της ανάλυσης περιεχομένου. Υπάρχουν οι εξής πέντε: α) φυσικές μονάδες –physical units (χρόνος και χώρος που αφιερώνεται στο περιεχόμενο), β) μονάδες σημασίας –meaning units (συμβολική σημασία), γ) μονάδες αναφοράς –referential units, character units (φυσική ή χρονική μονάδα που αναφέρεται ή υπαινίσσεται κάποιο περιεχόμενο), δ) συντακτικές μονάδες –syntactical units (αποτελούνται από διακριτές μονάδες γλώσσας, όπως λέξεις, προτάσεις, παράγραφοι), ε) θεματικές μονάδες –thematic units (θέματα που περιέχονται μέσα σε μηνύματα (Frey, Botan, & Kreps, 1999).

- Καθορισμός των στοιχείων που αναζητά να εντοπίσει και να καταγράψει η ανάλυση: Ο ερευνητής καθορίζει τα στοιχεία που αναζητά έπειτα από προκαταρκτική εξέταση του κειμένου –σε αυτή την περίπτωση η ανάλυση καθοδηγείται από το κείμενο, ή καθορίζει τα στοιχεία που αναζητά από τα ερευνητικά ερωτήματα –σε αυτή την περίπτωση η ανάλυση καθοδηγείται από τα ερευνητικά ερωτήματα. Στην πράξη συνήθως συμβαίνουν και τα δύο, δηλαδή τα ήδη καθορισμένα από το ερευνητικό ερώτημα στοιχεία, επανακαθορίζονται κατά τη διάρκεια της ανάλυσης, υπό το φως νέων δεδομένων που προκύπτουν (διαδικασία feedback). Παράδειγμα: ποια είναι τα στοιχεία από τα οποία αναγιγνώσκεται η ταυτότητα της πόλης;
- Καθορισμός του υλικού στο οποίο εφαρμόζεται η ανάλυση: Ορίζεται το υλικό στο οποίο θα εφαρμοστεί η ανάλυση. Το υλικό θα πρέπει να είναι σχετικό με το κείμενο που τίθεται προς ανάλυση, σαφώς και με ακρίβεια καθορισμένο, οριοθετημένο όσον αφορά το μέγεθός του, διαχειρίσιμο έτσι ώστε να μπορεί να αναλυθεί σε βάθος και αντιπροσωπευτικό των ερευνητικών ερωτημάτων. Παράδειγμα: ποιες πηγές και είδη υλικού (εγκυκλοπαίδειες, επιστημονικές περιγραφές σε σχετικά βιβλία, αναφορές στον τύπο, προσωπικές διηγήσεις, φωτογραφίες, αντικείμενα, κ.ά.) θα χρησιμοποιηθούν για την ανάλυση;
- Καθορισμός της κλίμακας ανάλυσης, δηλαδή των μονάδων καταγραφής: Οι μονάδες καταγραφής αποτελούν τους φορείς των στοιχείων που διαχειρίζεται και επεξεργάζεται η ανάλυση. Οι μονάδες καταγραφής καθορίζονται ανάλογα με την κλίμακα του υλικού και των ζητούμενων της ανάλυσης και είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπόψη το πλαίσιο ή τα συμφραζόμενα (context) του κειμένου μέσα στο οποίο βρίσκεται το στοιχείο. Παράδειγμα: ποιος είναι ο βαθμός κατάτμησης του υλικού για την εύρεση των στοιχείων, πόσο λεπτομερής και εξονυχιστική ανάλυση θα εφαρμοστεί στο υλικό που χρησιμοποιείται;
- Αναδιοργάνωση του υλικού με κωδικοποίηση των στοιχείων σε ομάδες: Η κωδικοποίηση καθοδηγείται από τα ερευνητικά ερωτήματα και την πορεία της ανάλυσης, συνίσταται δηλαδή, ένας συνδυασμός εκ των προτέρων κωδικοποίηση με κωδικοποίηση κατά τη διάρκεια ή με το πέρας της ανάλυσης, όπου οι κατηγορίες επανεξετάζονται και επανακαθορίζονται μέσα από το διάλογο με τα ευρήματα. Από την κωδικοποίηση προκύπτουν τα αποτελέσματα της ανάλυσης, οπότε είναι σημαντικό να προσδιοριστούν προσεχτικά και επακριβώς οι ομάδες, ώστε να προκύψουν χρήσιμα και με νόημα αποτελέσματα. Η κωδικοποίηση πρέπει να είναι σαφής, εξαντλητική και να ταιριάζει με το κωδικοποιημένο περιεχόμενο με έναν συνεπή τρόπο. Επίσης είναι σημαντικό στην κωδικοποίηση να υπάρχει διάκριση μεταξύ φανερού –manifest– και λανθάνοντος –latent– περιεχομένου.
- Ανάπτυξη ομάδων μέσω υποδήλωσης και συνειρμών (η φάση αυτή υπάρχει μόνο στις ποιοτικές τεχνικές): Συγκεντρώνεται το λανθάνον περιεχόμενο ανά ομάδες και τοποθετείται σε επίπεδα, τάξεις ή στοιβάδες υποδήλωσης. Προστίθενται σχόλια που προκύπτουν από συνειρμούς.
- Ιεράρχηση των ομάδων ανάλογα με την φαινόμενη σπουδαιότητα, ερμηνεία: Ξεκινά η ερμηνεία με την διαπίστωση των κύριων και δευτερευόντων νοημάτων του κειμένου. Πέρα από τις καθαρά ποσοτικές αναλύσεις, όπως είναι διάφορα στατιστικά μοντέλα που χρησιμοποιούν τις καταμετρημένες μονάδες, έχουν προταθεί και ποιοτικές αναλύσεις⁹.

⁹ Τα στατιστικά μοντέλα συγκρίνουν διαφορετικά στοιχεία και ομάδες, με σκοπό την αποκάλυψη αυτών που προωθούνται περισσότερο σε ένα κείμενο. Η ποσοτική ανάλυση καταμετρά τις συχνότητες αναφοράς των στοιχείων και η ποιοτική ανάλυση αποφαινεται για την προώθηση ενός στοιχείου με βάση τους εκφραστικούς τρόπους που χρησιμοποιούνται στο κείμενο, τη θέση, τα

Στη συνέχεια θα περιγράψω συνοπτικά: α) την Ανάλυση Περιεχομένου (Content Analysis), που είναι ποσοτική που περιορίζεται στο επίπεδο καταδήλωσης (δεν υπάρχει το στάδιο της ανάπτυξης). Η Ανάλυση Περιεχομένου αποτελεί βάση για τις τεχνικές ανάλυσης κειμένου και β) την Ανάλυση Κειμένου ή Λόγου (Textual / Discourse Analysis). Η Ανάλυση Κειμένου ή Λόγου είναι ποιοτική, σημειωτικής φύσης ανάλυση με αναφορά στα επίπεδα υποδήλωσης (ανάπτυξη) και αποτελεί εξέλιξη των προαναφερθέντων λογοτεχνικών αναλύσεων που έχουν επεκταθεί για την εφαρμογή τους σε πολιτιστικά κείμενα με την ευρεία σημασία του όρου. Στην συνέχεια θα εστιαστώ στην Ανάλυση Λόγου κατά Barthes, στην οποία βασίζω την τεχνική ανάλυσης του κειμένου της πόλης που χρησιμοποιώ.

Ανάλυση Περιεχομένου και Ανάλυση Λόγου

Η *Ανάλυση Περιεχομένου* αναλύει 'κείμενα' ως προς τη συχνότητα εμφάνισης συγκεκριμένων στοιχείων –όρων, αφηγήσεων, ιδεών, νοημάτων, μηνυμάτων, εννοιών, τα οποία περιέχονται στις – (ή φέρονται από τις) – *μονάδες καταγραφής*. Κάθε μονάδα καταγραφής αντιστοιχεί σε μια μοναδική εμφάνιση ενός συγκεκριμένου στοιχείου στο κείμενο που αναλύεται. Στο γραπτό λόγο μια μονάδα καταγραφής μπορεί να είναι λέξη, πρόταση, παράγραφος, ολόκληρο κείμενο, ο αριθμός των γραμμών ή της ποσότητας του χώρου που καταλαμβάνουν διάφορα θέματα στο κείμενο, κ.ά., ανάλογα με το αντικείμενο εφαρμογής της τεχνικής. Μπορεί όμως η μονάδα καταγραφής να είναι και εικόνα, ήχος, σχήμα, αντικείμενο, κ.ά., οπότε εκτός από τη συχνότητα εμφάνισης, μπορεί να καταμετράται η ένταση, διάρκεια, μέγεθος, κ.ά., της μονάδας καταγραφής. Για την ποσοτικοποίηση της συχνότητας εμφάνισης των στοιχείων χρησιμοποιείται η κωδικοποίηση του υλικού σε κατηγορίες ομοειδών στοιχείων. Για να χαρακτηρίζεται μια τεχνική ανάλυσης ως *ανάλυση περιεχομένου* θα πρέπει να πληρούνται οι παρακάτω προδιαγραφές: 1) προσαρμογή του υλικού σε ένα μοντέλο επικοινωνίας, 2) χρήση κανόνων για την ανάλυση του υλικού, 3) κωδικοποίηση ως βάση της ανάλυσης, 4) κριτήρια αξιοπιστίας και αξιολόγηση της φερεγγυότητας των αποτελεσμάτων (Mayring, 2000). Ο κεντρικός στόχος της ανάλυσης περιεχομένου είναι να καταστούν τα θέματα της ερμηνείας ελέγξιμα και μη διαφορούμενα, ώστε να μεταφερθούμε γρήγορα από την ασάφεια και την πολλαπλότητα των ερμηνειών στην «επιστημονικότερη» διαδικασία της μέτρησης πραγμάτων, ουσιαστικά μετρώντας συχνότητες εμφάνισης. Η ανάλυση περιεχομένου είναι ένα φυσικό εργαλείο και όχι το περίπλοκο και εξειδικευμένο επινόημα κάποιου θεωρητικού. Έτσι κάθε ερευνητής τη χρησιμοποιεί κρατώντας το βασικό της σκεπτικό και προσαρμόζοντάς την στα μέτρα του και κάθε εφαρμογή της συνοδεύεται από διαφορετική περιγραφή των φάσεων, από τις οποίες αυτή αποτελείται (Ιωσηφίδης, 2008), (Μαρτινίδης, 1990, σσ. 40-2), (Χαιρετάκης, 2008). Σε γενικές γραμμές πάντως, η τεχνική ξεκινά από τον προσδιορισμό κάποιων ενοτήτων (υποσυνόλων των κειμένων) στα οποία ανιχνεύεται η ύπαρξη κάποιων στοιχείων. Ανάλογα με το στοιχείο που ανιχνεύεται κάθε φορά, οι ενότητες κατατάσσονται σε κατηγορίες. Στη συνέχεια, μέσα από ποσοτικές και ποιοτικές αναλύσεις των χαρακτηριστικών της κάθε κατηγορίας, συνάγονται τα αποτελέσματα της έρευνας.

Η *Ανάλυση Λόγου* (Discourse Analysis) αποτελεί ποιοτική προσέγγιση ανάλυσης κειμένων που αναπτύσσεται στα πλαίσια της φιλοσοφικής και επιστημολογικής παράδοσης της *ερμηνευτικής* (σχολής σκέψης) που ορίζεται ως *μελέτη της αναπαράστασης και του*

συμφραζόμενα, το λανθάνον περιεχόμενο, κ.ά. στοιχεία, που είναι δύσκολο να ποσοτικοποιηθούν. Στην πρώτη περίπτωση, για παράδειγμα, αποκαλύπτεται ότι ένα στοιχείο προωθείται σε ένα κείμενο επειδή αναφέρεται περισσότερες φορές από άλλα στοιχεία, ενώ στη δεύτερη περίπτωση αποκαλύπτεται ότι ένα στοιχείο προωθείται λόγω του ότι αναφέρεται πάντα στην αρχή μιας παραγράφου, συνορεύει με φράσεις θετικού περιεχομένου, οι λέξεις που το συνοδεύουν υποδηλώνουν προτροπή, κ.ά.

νοήματος¹⁰. Η σημειωτική εντάσσεται στη συγκεκριμένη σχολή σκέψης. Στα πλαίσιά της ερμηνευτικής «αναζητείται το νόημα και η σημασία που αποδίδεται ή αναδύεται μέσα από την κοινωνική αλληλεπίδραση και αντιμετωπίζονται κριτικά οι αξιώσεις για μία και μοναδική αλήθεια ή για μία δεδομένη μέθοδο αποκάλυψης ή ανακάλυψης της αλήθειας» (Ιωσηφίδης, 2008). Ο Λόγος (*Discourse*) προσδιορίζεται ποικιλοτρόπως, όπως ως α) τμήμα συζήτησης μεταξύ ατόμων αποτελούμενο από μερικές προτάσεις, β) συστηματική χρήση της γλώσσας με συγκεκριμένους κανόνες, ορολογία και συμβάσεις σε ένα γνωστικό πεδίο (λ.χ. στην νομική επιστήμη), γ) το κείμενο με την ευρεία έννοια. Η Ανάλυση Λόγου αποτελεί ερμηνευτική μέθοδο που εστιάζεται στην σκιαγράφηση των πλαισίων –όπως ιδεολογικού, κοινωνικού, ιστορικού, κ.ά.– στο οποίο εντάσσεται ένα κείμενο, χωρίς την γνώση των οποίων, η ανάγνωση ενός κειμένου θα αποτελούσε μια στείρα περιγραφή και αναπαραγωγή των στοιχείων του με τη μορφή μιας κατάταξης. Στόχος της Ανάλυσης Λόγου είναι να αποκαλύψει το κρυμμένο –λανθάνον– περιεχόμενο ενός κειμένου, μέσω της υποδήλωσης, δηλαδή συσχέτισης των μονάδων καταγραφής μεταξύ τους και με ευρύτερα σύνολα στα οποία οι μονάδες εντάσσονται (τα συμφραζόμενα, άλλα κείμενα, κ.ά.). Η Ανάλυση Λόγου μας ωθεί στην κατανόηση της λειτουργίας των σημείων ως φορείς μηνυμάτων που ευρίσκονται σε ένα ευρύ φάσμα αποτελούμενο από τις προσωπικές μας ιδιαιτερότητες, αλλά και κοινωνικές, πολιτικές, ιστορικές συνθήκες. Η λειτουργία της είναι να αποκαλύψει τις κρυφές δυναμικές, τα κίνητρα και τις σκοπιμότητες που φέρουν τα κείμενα (McGregor, 2004). Η Ανάλυση Λόγου λοιπόν λειτουργεί σε συνεργασία με την Ανάλυση Περιεχομένου, η μεν δεύτερη δημιουργεί, θα λέγαμε ένα αντικειμενικό και σταθερό σκελετό ή πλαίσιο μέσα στο οποίο η πρώτη τοποθετεί τα νοήματα σε στοιβάδες που εκτείνονται σε μια περισσότερο άυλη και ασαφής “ατμόσφαιρα” που αποτελείται από υπόνοιες και υποθέσεις, σημαντικές ωστόσο για την πλήρη κατανόηση του κειμένου.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η Ανάλυση Κειμένου έχει κάποιους περιορισμούς και δεν γίνεται καθολικά αποδεκτή ως αντικειμενικό εργαλείο έρευνας των κειμένων. Τόσο για την Ανάλυση Κειμένου γενικά, όσο και με αναφορά ενίοτε στις ποσοτικές και άλλοτε στις ποιοτικές τεχνικές, έχει διατυπωθεί θετική όπως και αρνητική κριτική. Η Ανάλυση Περιεχομένου, για παράδειγμα, έχει υποστεί αρνητική κριτική στο ότι: 1) Συσκοτίζει τις λεπτές διαφοροποιήσεις που μπορεί να υπάρχουν μεταξύ στοιχείων που τοποθετούνται στην ίδια κατηγορία. 2) Κατακερματίζει και αποπλαισιώνει τα δεδομένα. 3) Προσπαθεί να εφαρμόσει συμβατικούς και αυστηρούς κανόνες στο ανυπότακτο και υποκειμενικό πεδίο του πολιτισμικού νοήματος. 4) Ασχολείται με αυτό που λέγεται παρά με το πώς λέγεται, δηλαδή μάλλον με την περιγραφή παρά με την ερμηνεία των κειμένων και των εννοιών τους. 5) Τοποθετείται στην εμπειριοκρατική και θετικιστική παράδοση έρευνας που ασχολείται περισσότερο με την ανάλυση παρατηρήσιμων χαρακτηριστικών ή γεγονότων, παρά με λιγότερο παρατηρήσιμες –και συχνά υποκειμενικές– ερωτήσεις σχετικά με το τι σημαίνουν (αυτά τα χαρακτηριστικά ή γεγονότα). Οδηγεί μάλλον σε μηχανιστικές αναγνώσεις και συμπεράσματα. 6) Υπάρχουν περιορισμοί της εγκυρότητας της μεθόδου όσον αφορά την ουδετερότητα του ερευνητή και την αντικειμενικότητα των αποτελεσμάτων: α) Η αντικειμενικότητα μπορεί να αμφισβητηθεί από το ότι ποιοτικές κρίσεις μπορούν να εμφιλοχωρούν στον ορισμό των κατηγοριών κωδικοποίησης, β) όταν οι ερευνητές χρησιμοποιούν περισσότερο ουδέτερες καταγραφές βασικών λέξεων, υπάρχει η τάση της παραγωγής ενός ρεπερτορίου από κυρίαρχα θέματα, πράγμα που ενισχύει τη δύναμη αυτών των κατηγοριών, γ) τέτοιου είδους αναλύσεις διαμορφώνουν έναν κόσμο νοημάτων από το περιεχόμενο (του κειμένου) στο οποίο έχουν πρόσβαση,

¹⁰ «Η ερμηνευτική θεωρητική παράδοση ξεκινά από την παραδοχή ότι η πρόσβαση στην κοινωνική πραγματικότητα είναι δυνατή μόνο μέσω διαφορετικών κοινωνικών κατασκευών ή μέσων όπως είναι η γλώσσα, η ατομική και συλλογική συνείδηση ή τα κοινά νοήματα και αναπαραστάσεις (διυποκειμενικότητα). Περιλαμβάνει διαφορετικά ρεύματα σκέψης στο εσωτερικό της τα βασικότερα από τα οποία είναι η φιλοσοφική ερμηνευτική (*hermeneutics*) και η φαινομενολογία (*phenomenology*)» (Ιωσηφίδης, 2008).

αλλά δεν έχουν πρόσβαση στις προθέσεις αυτών που κατασκεύασαν τα κείμενα ή στις αντιλήψεις των αναγνωστών (των κειμένων). Η *Ανάλυση Λόγου* έχει υποστεί αρνητική κριτική όσον αφορά την δυσκολία στην εξαγωγή αντικειμενικών και αξιόπιστων συμπερασμάτων, λόγω του ότι η μέθοδος στηρίζεται σε προσωπικές / υποκειμενικές ερμηνείες. Στη θετική κριτική αναφέρονται μεταξύ άλλων τα εξής: 1) Το υλικό υπάρχει σε σταθερή και μόνιμη μορφή, γεγονός που επιτρέπει να γίνονται επαναλαμβανόμενες αναλύσεις και να εφαρμόζονται έλεγχοι αξιοπιστίας και εγκυρότητας. 2) Υπάρχει δυνατότητα εφαρμογής συνδυασμών ποσοτικών – στατιστικών μεθόδων ανάλυσης με ποιοτικές μεθόδους. 3) Στις περιπτώσεις που το υλικό αποτελείται από καταγεγραμμένα, με δυνατότητες αναπαραγωγής και διάδοσης μέσω Μ.Μ.Ε. κείμενα (όπως βιβλία, άρθρα σε περιοδικά και εφημερίδες, ιστοσελίδες στο διαδίκτυο, κ.ά.), δεν απαιτείται να μετακινείται ο ερευνητής, πράγμα που διευκολύνει την έρευνα [Fiske, J. (1994), Huckin, T.N. (1997), van Dijk, T.A. (2000), Thompson, M. (2002), κ.ά.]. Σε κάθε περίπτωση η Ανάλυση Κειμένου δεν παύει να αποτελεί ένα εργαλείο αναντικατάστατο για την ανάγνωση των κειμένων. Από την κριτική έχουν ωστόσο προκύψει κριτήρια που έχουν βελτιώσει τις τεχνικές ανάλυσης κειμένου. Συνοπτικά αναφέρω κάποια που λαμβάνονται υπόψη εδώ: α) αρχική προσέγγιση του κειμένου χωρίς προκαταλήψεις και κριτική διάθεση, β) διαδοχικές προσεγγίσεις του κειμένου έπειτα από αναθεώρηση των ερευνητικών ερωτημάτων, γ) διαδοχή στάσεων, αποξένωση και ταύτιση με το κείμενο, δ) αλλαγή τρόπων ανάγνωσης, ε) εναλλακτικές κατατάξεις στοιχείων σε ομάδες, κ.ά.

Ανάλυση Λόγου κατά Roland Barthes

Η Ανάλυση Λόγου του R. Barthes εκκινεί από την γλωσσολογία, την οποία ο Barthes βλέπει ως ευρύτερη της σημειωτικής. Για την περιγραφή της βασίζεται στις έννοιες του *Κειμένου* (Text), της *Πρότασης* (Sentence), του *Λόγου* (Discourse) και της *Αφήγησης* (Narrative), όπως εξηγεί αναλυτικά στο έργο του *Image Music Text* (1977). Για την γλωσσολογία η μεγαλύτερη ενότητα μελέτης είναι η *Πρόταση* –η ελάχιστη προϋπόθεση για να υπάρξει ομιλία και η βάση κάθε γλωσσολογικής διερεύνησης. Ο *Λόγος* αποτελείται από σειρά ή μέρη προτάσεων, οι οποίες οργανώνονται σε ένα ευρύτερο όλον, το οποίο μεταδίδει ένα μήνυμα σε ένα επίπεδο ανώτερο από αυτό της γλωσσολογίας. Ο *Λόγος* έχει τις μονάδες του, τους κανόνες του, την “γραμματική” του. Η *Αφήγηση* λειτουργεί ως ένα είδος *Λόγου* με εσωτερικές σχέσεις μεταξύ των μερών της όπως συμβαίνει σε μια πρόταση, δηλαδή δεν είναι απλό άθροισμα προτάσεων, αλλά παρουσιάζει δομικά χαρακτηριστικά. Τα σημαίνουντά της μπορεί να είναι πολύ πιο περίπλοκα από αυτά μιας απλής πρότασης, αλλά εμφανίζουν μια αναλογία με την πρόταση, εντάσεις, απόψεις, διαθέσεις, πρόσωπα. Η *αφήγηση* αποτελείται από μια ποικιλία ειδών, με πολλές διαφορετικές υποστάσεις, ουσιαστικά υπάρχει σε κάθε υλικό το οποίο μπορεί να δεχτεί μια ανθρώπινη ιστορία. Μπορεί να είναι γραπτό κείμενο ή ομιλία, σταθερή ή κινούμενη εικόνα, χειρονομία, ή κάτι που να περιέχει πολλά από τα προαναφερόμενα. Είναι παρούσα στο μύθο, θρύλο, διήγημα, νουβέλα, έπος, ιστορία, τραγωδία, δράμα, κωμωδία, μιμητική, ζωγραφική, κινηματογράφος, κόμικ, συζήτηση, κ.ά. Επιπλέον, η αφήγηση υπάρχει σε κάθε ηλικία, τόπο, κοινωνία, ουσιαστικά ξεκινά με την εμφάνιση του ανθρώπου, είναι διεθνής, δια-ιστορική, διαπολιτισμική. Μπορεί να προσεγγιστεί από διαφορετικές οπτικές, όπως ιστορική, ψυχολογική, κοινωνική, εθνολογική, αισθητική, κ.ά. (Barthes, 1977, σσ. 79-80, 82-5). Το κύριο χαρακτηριστικό της αφήγησης είναι η ύπαρξη πλοκής ή ιστορίας που ξεδιπλώνεται στον άξονα του χρόνου¹¹. Συνοψίζοντας η Ανάλυση Λόγου κατά

¹¹ Στον γραπτό και προφορικό λόγο, τη μουσική, το θέατρο, τον κινηματογράφο η αφήγηση πραγματικά αναπτύσσεται στο χρόνο, ενώ σε μια εικαστική αναπαράσταση η αφηγηματικότητα δεν είναι αισθητή, αλλά συνάγεται νοητά ως μια ιδιότητα της αναπαράστασης όταν ο θεατής προβάλει στον χρόνο και σε δράση αυτό που βλέπει. Οι έννοιες του χρόνου, της διάρκειας, της κίνησης εξετάζονται από τις θεωρίες της οπτικής αντίληψης και οπτικής σημείωσης και διερευνούν την αφηγηματικότητα της εικόνας υπό αυτή την έννοια (Kress & Leeuwen, 2012).

Barthes εκκινεί από την Πρόταση στην γλωσσολογία από την οποία αντλεί όρους και τεχνικές και εφαρμόζεται στο ιδιαίτερο εκείνο είδος του δομημένου εσωτερικά Λόγου –συνόλου προτάσεων– που ο Barthes ονομάζει Αφήγηση. Αν και η Ανάλυση Λόγου του Barthes αφορά ανάλυση κειμένου, λόγου, αφηγήματος με την ευρεία έννοια των συγκεκριμένων αυτών όρων, περιγράφεται στο έργο του *Image Music Text* και εφαρμόζεται στο έργο του *Textual Analysis of a Tale By Eghar Poe* (Barthes, 1977) σε ένα λογοτεχνικό αφήγημα. Οι αρχές, οι θεωρίες, τα εργαλεία, τα στάδια είναι όμως ίδια –ή ανάλογα– στην ανάλυση όλων αυτών με την ευρεία έννοια.

Η Ανάλυση Λόγου κατά Barthes είναι πολυεπίπεδη, ή αλλιώς, οριζόντια και κατακόρυφη: Μια πρόταση μπορεί να περιγραφεί γλωσσολογικά σε πολλά επίπεδα (φωνητικό, φωνολογικό, γραμματικό, συνάφειας) που βρίσκονται σε ιεραρχική σχέση μεταξύ τους και που έχουν το καθένα από αυτά τις δικές τους μονάδες περιγραφής. Σημαντικό είναι να γίνει κατανοητό ότι κανένα από τα επίπεδα αυτά δεν μπορεί από μόνο του να παράγει νόημα, παρά μόνο μέσα από την ένταξή του σε ένα υψηλότερο επίπεδο: ένα φώνημα αν και μπορεί να περιγραφεί δεν σημαίνει τίποτε από μόνο του, αποκτά νόημα μόνο όταν ενσωματώνεται σε μια λέξη και κατ' επέκταση η λέξη σε μια πρόταση. Η θέση αυτή του Barthes προέρχεται από την θεωρία των επιπέδων του γάλλου γλωσσολόγου και σημειωτιστή Émile Benveniste (1902-1976) και απαιτεί δύο τύπους σχέσεων, τις *αναδιανεμητικές* (οριζόντιες) και της *ολοκλήρωσης* (κατακόρυφες) –οι πρώτες από μόνες τους δεν αρκούν για να παραχθεί το νόημα. Για να γίνει μια δομική ανάλυση, είναι πρώτα απ' όλα απαραίτητο να εντοπιστούν διαφορετικά επίπεδα περιγραφής και να τοποθετηθούν σε μια ιεραρχική (κατακόρυφη) προοπτική. Η Ανάλυση Λόγου απαιτεί τουλάχιστον δύο επίπεδα περιγραφής, *διάθεση* (dispositio) και *έκφραση* (elocutio). Οι ρώσοι φορμαλιστές όπως ο Tzvetan Todorov (1939) διέκριναν επίσης δύο επίπεδα, α) Ιστορία, επιχείρημα, ή *story* που αποτελείται από μια λογική ακολουθία δράσεων και ένα σύνταγμα χαρακτήρων και β) Λόγο που περιέχει τις εντάσεις, οπτικές και τρόπους της αφήγησης. Το επίπεδο καταδήλωσης και το επίπεδο υποδήλωσης κατά κάποιον τρόπο αναλογεί στα συγκεκριμένα δύο επίπεδα. Για να κατανοήσει κάποιος μια αφήγηση δεν αρκεί να ακολουθήσει την ιστορία, χρειάζεται να αναγνωρίσει την δομή της σε “ορόφους” (επίπεδα) να προβάλλει την οριζόντια αλληλουχία του νήματος της αφήγησης στον κατακόρυφο άξονα. Έτσι η ανάγνωση περιγράφεται ως κίνηση σε δύο διαστάσεις ταυτόχρονα. Το νόημα μιας αφήγησης δεν “ξετυλίγεται” ούτε αποκαλύπτεται στο τέλος της, αλλά διανέμεται στην 2διάστατη δομή της (Barthes, 1977, σσ. 85-8).

Τα εργαλεία της τεχνικής της Ανάλυσης Λόγου είναι τα εξής:

- Κατατομή της αφήγησης σε μονάδες: Οι μονάδες δεν αρκεί να προσδιοριστούν μόνο οριζόντια. Από την αρχή το νόημα γίνεται το κριτήριο για κάθε μονάδα –η λειτουργική φύση συγκεκριμένων τμημάτων της αφήγησης είναι που τις καθιστά μονάδες. Οι μονάδες ονομάζονται *λειτουργίες* (functions), λόγω του ότι λειτουργούν για να ολοκληρωθεί η αφήγηση. Ως μονάδα μπορεί να προσδιοριστεί οποιοδήποτε τμήμα του κειμένου το οποίο μπορεί να λειτουργήσει ως όρος μιας συσχέτισης. Η ουσία της *λειτουργικής μονάδας* είναι σαν τον σπόρο που φυτεύεται στο χωράφι της αφήγησης, αργότερα αποκαλύπτεται ο καρπός του, στο σημείο που φυτεύτηκε ή αλλού: δεν θα πρέπει να περιμένουμε να εξάγουμε ένα νόημα ακριβώς από το στοιχείο και τη θέση στο κείμενο, αλλά και από άλλα στοιχεία σε άλλες θέσεις που συμπληρώνουν, ή λειτουργούν ως καταλύτες για την αποκάλυψη του νοήματος¹² (Barthes, 1977, σσ. 88-91).

¹² Στην επιλογή των μονάδων υπάρχουν κάποιοι περιορισμοί: Η αφήγηση δεν περιέχει μόνο λειτουργικές μονάδες. Όλα στην αφήγηση έχουν νόημα, όχι επειδή αυτή ήταν η πρόθεση του συγγραφέα, αλλά επειδή αυτή είναι η δομή της αφήγησης. Υπάρχει λοιπόν παντού στο λόγο νόημα και ταυτόχρονα δεν είναι εφικτή η κατάτμηση της αφήγησης σε λειτουργικές μονάδες –ακόμη και οι μονάδες που δεν έχουν κάποια συγκεκριμένη λειτουργική σημασία και δεν εντάσσονται σε τάξεις,

- Κατανομή των μονάδων σε 2διάστατο: οριζόντιο (λειτουργικό) και κατακόρυφο (σημειολογικό) σύστημα τάξεων που αποτελείται από επίπεδα ερμηνείας¹³: Οι λειτουργικές μονάδες πρέπει να κατανεμηθούν σε τάξεις. Αυτές προσδιορίζονται από το περιεχόμενο, ακόμη και αν δεν υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο περιεχόμενο, η κατανομή είναι απαραίτητη για την λειτουργία της ανάλυσης του Λόγου. Οι δύο βασικές τάξεις είναι η οριζόντια (αναδιανεμητική που αφορά τη θέση ενός στοιχείου στην αφήγηση) και η κατακόρυφη (ολοκλήρωσης) κατανομή, που αφορά τα διαφορετικά επίπεδα ερμηνείας¹⁴.
- Κατανομή σε πυρηνικά στοιχεία και σε καταλύτες (ιεράρχηση σημαντικότητας) και έπειτα σε υποδηλωτικά και καταδηλωτικά στοιχεία (σημειώτες indices και πληροφοριοδότες informants) (ιεράρχηση επιπέδων σημασίας): Δεν είναι όλες οι λειτουργικές μονάδες το ίδιο σημαντικές, κάποιες είναι κεντρικές για την αφήγηση, κάποιες άλλες απλά γεμίζουν κάποια κενά και δημιουργούν τον "χώρο" για τις πρώτες. Ο Barthes ονομάζει τις πρώτες *θεμελιώδεις* ή *πυρηνικές* (cardinal ή nuclei) και τις δεύτερες, καθώς έχουν συμπληρωματική φύση, *καταλύτες* (catalysers). Επίσης κάποιες λειτουργικές μονάδες προσφέρουν πληροφορία που αφορά το επίπεδο καταδήλωσης, ενώ άλλες συνεισφέρουν στην ανάπτυξη των άλλων επιπέδων¹⁵ (Barthes, 1977, σσ. 91-7).

επιτελούν μια λειτουργία, να συσκοτίζουν την αφήγηση, να δημιουργούν θόρυβο, κάτι που μπορεί να συμβαίνει εκ προθέσεως. Από γλωσσολογική άποψη ένα λειτουργικό σημείο προσδιορίζεται από αυτό που λέει και όχι από τον τρόπο που το λέει. Οι λειτουργικές μονάδες δεν αντιστοιχίζονται με λέξεις, ή προτάσεις όπως συμβαίνει με τις σταθερές από αυτή την άποψη μονάδες της γλωσσολογικής ανάλυσης μιας φράσης. Μπορεί να είναι από λέξεις, σημεία στίξης, μέχρι προτάσεις, παράγραφοι, μεγάλα τμήματα μιας αφήγησης. Η σημασία μιας λειτουργικής μονάδας μπορεί να ξεπερνά το μέγεθός της στην αφήγηση, ένα σημείο στίξης, ή μια αντωνυμία μπορεί να είναι μεγαλύτερης σπουδαιότητας από ολόκληρη πρόταση, ή να επηρεάζει αυτήν την πρόταση (Barthes, 1977, σσ. 88-91).

¹³ Το πρώτο αντιστοιχεί στην καταδήλωση και τα επόμενα στις στοιβάδες ή επίπεδα υποδήλωσης.

¹⁴ Στην κατακόρυφη τάξη και τα επίπεδα ερμηνείας τοποθετούνται όλα αυτά που δεν "επιλύονται" φανερά μέσα στην αφήγηση, αλλά παραμένουν "μετέωρα", ως εικασίες, ως συμπληρωματικές πληροφορίες που αφορούν τα πρόσωπα, τις καταστάσεις, την ατμόσφαιρα της αφήγησης, κ.ά. Η σημασία σε αυτή την περίπτωση δεν είναι αναδιανεμητική, αλλά ολοκλήρωσης. Για να κατανοήσει κάποιος τον λόγο ύπαρξης μιας τέτοιας συσχέτισης, θα πρέπει να γνωρίσει όλα τα επίπεδα της αφήγησης, να ολοκληρώσει την ανάγνωση και ακόμη να γνωρίζει ευρύτερους συσχετισμούς που έχουν συμπεριληφθεί στην αφήγηση. Ορισμένα είδη αφήγησης είναι περισσότερο λειτουργικά, όπως οι λαϊκές αφηγήσεις (οριζόντια), ενώ άλλες, όπως οι ψυχολογικές νουβέλες, είναι περισσότερο σημειωτικές (με πληθώρα επιπέδων σημασίας, άρα κατακόρυφα) (Barthes, 1977, σσ. 88-91).

¹⁵ Στο κείμενο διασαφηνίζονται περαιτέρω τα συγκεκριμένα σημεία, που όμως δεν αφορούν ιδιαίτερα την παρούσα διερεύνηση, γιαυτό παραθέτω εδώ ως αναφορά: Για να είναι μια λειτουργική μονάδα θεμελιώδης, θα πρέπει η δράση της να ανοίγει, ή να κλείνει, ή να μεταφέρει μια εναλλακτική σημαντική για την ανάπτυξη της ιστορίας. Εκτός από τις μονάδες λειτουργίας, τα σημεία (τα στοιχεία αυτά της αφήγησης που λειτουργούν σημειωτικά με πληθώρα επιπέδων σημασίας πέρα από να προωθούν την ιστορία) "αποκαλύπτονται" μόνο στο επίπεδο της συνολικής εποπτείας της αφήγησης. Είναι σημεία με παραμετρικό χαρακτήρα, η λειτουργία τους είναι συνεχόμενη και καλύπτει ένα επεισόδιο ή όλο το εύρος της αφήγησης. Θα κάνουμε έναν διαχωρισμό μεταξύ α) των σημείων που αναφέρονται στον χαρακτήρα ενός αφηγηματικού παράγοντα, τη δημιουργία π.χ. μιας ατμόσφαιρας μυστηρίου, ή μια φιλοσοφία (σημειώτες), και β) των σημείων πληροφορητών που χρησιμοποιούν ως συγκεκριμένα προσδιορισμοί χρόνου και χώρου. Ενώ το πρώτο είδος σημείων μεταφέρει υπονοούμενα και χρίζει αποκρυπτογράφησης, τα δεύτερα αποτελούν ξεκάθαρες -οριζόντιες- αναφορές που μεταφέρουν έτοιμη πληροφορία, η λειτουργικότητά τους, όπως και στους καταλύτες, είναι μικρή, αλλά όχι αμελητέα. Μια μονάδα μπορεί ταυτόχρονα να ανήκει σε δύο διαφορετικές τάξεις (π.χ. δύο κατακόρυφες, δύο οριζόντιες ή μια κατακόρυφη και μια οριζόντια). Επίσης, οι τέσσερις τάξεις που αναλύθηκαν (πυρηνές,

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Barthes, R. (1977). *Image Music Text*. (S. Heath, Μεταφρ.) London: Fontana Press.
- Barthes, R. (1977, 6). Textual Analysis of a Tale By Edgar Poe. *Poe Studies*, 10(1), σσ. 1-12.
- Carley, K. (1993). Coding Choices for Textual Analysis: A Comparison of Content Analysis and Map Analysis. *Sociological Methodology*(23), σσ. 75-126.
- Chandler, D. (1992). *Semiotics for Beginners e-book*. (Μ. Κωνσταντοπούλου, Μεταφρ.)
Ανάκτηση 2013, από Aberystwyth University:
<http://users.aber.ac.uk/dgc/Documents/S4B/sem01.html>
- Frey, L., Botan, C., & Kreps, G. (1999). *Investigating communication: An introduction to research methods* (2nd εκδ.). Boston: Allyn & Bacon.
- Gibson, J. (1979). *The Ecological Approach to Visual Perception* (1986 εκδ.). Boston: Houghton Mifflin.
- Holsti, O. R. (1969). *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Kress, G., & Leeuwen, T. v. (2012). *Η Ανάγνωση των Εικόνων. Η Γραμματική του Οπτικού Σχεδιασμού*. (Γ. Κουρμεντάλα, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Επίκεντρο.
- Mayring, P. (2000, Ιούνιος). *Qualitative Social Research*. Ανάκτηση 2013, από Qualitative Content Analysis: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1089/2385>
- McGregor, S. L. (2004). *Critical Discourse Analysis - A Primer*. (D. I. Mitstifer, Επιμ.)
Ανάκτηση 2013, από Kappa Omicron Nu FORUM, Vol 15, No. 1:
<http://www.kon.org/archives/forum/15-1/mcgregorcda.html>
- Neuendorf, K. A. (2002). *The Content Analysis Guidebook*. CA: Thousand Oaks.
- Saussure, F. d. (1916). *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας* (1979 εκδ.). (Φ. Δ. Αποστολοπούλου, Επιμ.) Αθήνα: Παπαζήση.
- Unrug, M. C. (1974). *Analyse de contenu et acte de parole*. Paris: Éditions universitaires.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική. Ανάκτηση 2013, από Πανεπιστήμιο Αιγαίου - Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας & Επικοινωνίας. Εργαστήριο Εικόνας, Ήχου & Πολιτιστικής Αναπαράστασης: <http://www.cultural-representation.com/>
- Μαρτινίδης, Π. (1990). *Οι λέξεις στην αρχιτεκτονική και την επιστημονική σκέψη*. Αθήνα: Σμίλη.
- Χαιρετάκης, Μ. (2008). *Διαδικασίες για την υλοποίηση μιας έρευνας: Σημειώσεις μαθήματος 2007-8 'Μεθοδολογία και Σχεδιασμός Έρευνας'*. Ανάκτηση 2013, από Τμήμα Επικοινωνίας και Μ.Μ.Ε.. Πανεπιστήμιο Αθηνών:
<http://www2.media.uoa.gr/lectures/ad/>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2: ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ